

נוביני קרקובסקיה Nowiny Krakowskie

ארגון יוצאי קרקוב בישראל
Związek Krakowian w Izraelu
Association of Cracowians in Israel

כתיבה, עריכה והבאה לדפוס : לילי הבר
רח' הנוריות 31, הרצליה, 4672630
cracowassociation@gmail.com
טלפון : 054-4436366, פקס : 09-9579540
www.cracow.org.il

www.facebook.com/groups/cracowassociation

גליון 146 אפריל 2019 ניסן תשע"ט

בטאון ארגון יוצאי קרקוב בישראל

**עצרת הזיכרון לניספי השואה מקהילתנו
תתקיים ביום ה' כ"ז בניסן תשע"ט 2 במאי 2019
בשעה 17:00 בבית הספר תיכון עירוני ה',
רח' בן יהודה 227, תל אביב**

באזכרה ויקרנו שמות ניספים "לכל איש יש שם"
מי שלא מסר בעבר את שמות הניספים ותמונתם – מתבקש לעשות זאת בהקדם.
נא כבדו את זכר הניספים בנוכחותכם, יחד עם בני משפחותיכם.
כניסה לחניה וגישה נוחה מרחוב הירקון 294, תל אביב

איסוף שמות אסירים במחנה הריכוז פלשוב

ששהו במחנה, יהודים ואחרים. עד כה תועדו שמותיהם ופרטיהם של כ-6,000 יהודים, והצוות מבקש את עזרתכם בהרחבת והשלמת התעוד.

מי שמשפחתו או קרוביו ומכריו היו במחנה בתקופה כלשהיא, ויודע על כך פרטים, מתבקש לכתוב למערכת ולמסור, בלועזית בלבד, את מירב הפרטים הידועים על האסיר, ובהם :

שם משפחה, שם פרטי, שמות נוכחיים (משפחה/פרטי - אם השתנה), זכר/נקבה, תאריך לידה, מקום לידה, שמות הורים, מקצוע, כתובת, תאריך הגעה למחנה, תאריך עזיבת המחנה, תפקיד/עבודה במחנה, האם הגיע לבד או עם משפחתו, תאריך רצח/מוות, ארועים טראומטיים, מקור המידע, האם יש תמונה?, הערות.

בחודש מרס התקיימה בקרקוב פגישה של צוות התיכנון של אתר ההנצחה והמוזיאון במקום שבו היה בעבר מחנה הריכוז הגרמני פלשוב. הצוות דיווח כי מרבית הבדיקות הארכיאולוגיות במקום הסתיימו, ובמהלכן נמצאו למעלה מ-8000 פריטים שהיו שייכים לאסירים או למבני המחנה. בשטח נמצאו גם שרידי מצבות ויסודות של מבני המחנה, אך לא נמצאו שרידים מעל הקרקע. גם שלב איסוף המידע מארכיונים ומוזיאונים ברחבי העולם מתקדם מאוד, ובארכיונים של מוסקבה נמצא חומר רב, אם כי מידע רב אינו נגיש עדיין.

על פי התוכנית, המוזיאון אמור להפתח לקהל הרחב בשנת 2023 או 2024.

צוות מיוחד של חוקרים אוסף ומתעד את שמות האסירים

"ימי קיץ. מסע חייו של יעקב נודלמן"

בינואר השנה חגגתי תשעים וחמש שנים, מתוכם שבעים ושתיים שנה בישראל.

בשנת 1924 נולדתי בקרקוב, בן זקונים למשפחה בת חמש נפשות. התגוררנו ברחוב לבובסקה 17, ברובע פודגוז'ה, אבא נתן, אמא רוז'ה ואחיותיי הבוגרות ממני, פלה ומינה. אבי עבד כספר ברובע קז'ימייז' וכמטפל באמצעות עלוקות, אותם הניח בחלון הראווה של המספרה. למרות שאמי הייתה שומרת מסורת, והקפידה שהבית יהיה כשר, למדתי בבית ספר פולני, ומרבית חבריי היו גויים. בבית הספר למדתי מהי המשמעות של היותי יהודי, ולמדתי גם להתמודד עם קריאות כלפיי - "ז'יד" ו-"יהודים מקומם בפלשתינה". לא היה קל להרגיש שונה, אולם הבנתי כי עלי להגן על עצמי פיסית מפני קריאות שהפכו למעשים.

בספטמבר 1939 נותרתי בבית, כמו שאר ילדי פולין, והחל מרגע זה ועד השתתפות בשיעורים באוניברסיטה העברית בירושלים לא נכחתי במוסד חינוכי. החל הפרק הקשה בחיי, שאז עוד לא ידעתי עד כמה קשה.

לאחר שפרצה המלחמה, ברחתי יחד עם אבי מהעיר, על פי הקריאה של ממשלת פולין לגברים במדינה להגיע למזרח המדינה, ולהתארגן להתמודד מול ההפתעה הגרמנית. למנוסה לא היה טעם, ונאלצנו לחזור לקרקוב, ולחוות את טעמו של הכיבוש הגרמני, ובעיקר את הקשיים של החוקים כלפי היהודים, במסגרת הכיבוש הגרמני.

במהלך שנת 1940 אבי נחטף לעבודות כפייה בקרקוב, וחזר לאחר מספר ימים שבור ורצוף. רק אז הוא הבין כי הגרמנים של מלחמת העולם הראשונה אינם דומים לאלו שכבשו את פולין כעת. לאחר שנאלץ לנסוע לעזרת אמו בעיירה פולאבה, נעלמו עקבותיו, ונותרתי עם אמי ואחותי מינה. פלה נסעה לפני פרוץ המלחמה לרוסיה - היא ביקשה שאצטרף אליה, אך אבי סירב לכך וטען שלא יקרה לי דבר.

החיים בקרקוב הפכו קשים יותר ויותר, ונאלצנו לעבור לנובי סונץ באוגוסט 1940, קצת לפני הקמת הגטו בעיירה. התגוררנו יחד עם דודותיי אצל סבתי מצד אמי, ולאחר

סגירת הגטו שוב הפכו החיים לקשים ממש. הפכתי למבוגר האחראי שנאלץ להביא תוספות מזון לאחר מסחר עם הפולנים, לאחר יום עבודה במחנה ליפיה הסמוך לעיירה. הגטו רחש אירועים, הוצאות להורג ואקציות חוזרות ונשנות, וכך ה-23 באוגוסט 1942, היום בו הורו הגרמנים לכל עשרים אלף היהודים להתכנס בכיכר המרכזית.

בשעות הבוקר המוקדמות של אותו יום, הגעתי יחד עם אמי, אחותי, סבתי ודודותיי לכיכר, שהתמלאה בקצב מהיר באלפי נשים, גברים וטף. לא היו לנו מי שתייה, ומזון לא חולק, ונאלצנו להמתין שעות מרובות ולחלק את המזון הדל שמשפחתי הביאה איתה מראש. הכיכר הייתה מלאה נשים, גברים, ילדים וזקנים שישבו בצפיפות והמתינו לבאות. סביבנו עמדו והתהלכו חיילים גרמנים חמושים, חלקם מלווים בכלבים מאיימים. מראה הכלבים הללו ילווה אותי מספר פעמים במסע השואה שלי.

מתחתנים במולדת החדשה, 1953

בשלב מסוים הגרמנים בחרו מתוך קבוצת היהודים הגדולה שבכיכר אנשים צעירים ואני בתוכם. זו הייתה הפעם הראשונה בה נבחרתי לעמוד בצד אחד כאשר אחרים נבחרו לעמוד בצד השני. לאורך כל הדרך, לא ידעתי מה המשמעות של כל צד.

בפעם הזו הורחקתי מאמי, אחותי ושאר משפחתי. כאשר הגרמנים הורו לי לבוא אתם, התגובה הראשונה הייתה סירוב. לא רציתי להתרחק מאמי ואחותי. אמי החזיקה בעדינות בזרועי והחלה לדחוף אותי. "לך" אמרה והביטה בי בלי להוסיף מילה. הבטתי בה ובמינה חליפות, ולא הבנתי מדוע היא מאפשרת לי ללכת. אימא כנראה הרגישה דברים אחרים, ובחשיה הבינה כי אולי הפרידה הזו היא לטובה. היא גם הכירה אותי וידעה שאני עלול להתנגד להוראה הגרמנית, ורצתה בכל מחיר למנוע איזו שהוא מצב בו אני מוכה מול עיניה ואולי גרוע מכך.

לא ציפיתי לפרידה, אולם קיננה בי התקווה שהיא זמנית בלבד וכל מה שנותר לי הוא לומר לאימא ומינה: "נראה יותר מאוחר". כך, במשפט אחד, כל כך קצר ופשוט נפרדתי מאמי ואחותי לעד. פרידה באבחת חרב. כמעט שמונה עשרה שנה של חיים לצד אמי ואחותי באו לסיומם, מבלי שהייתה לי האפשרות לומר להן עד כמה אני אוהב אותן.

הרכבות יצאו לדרכן עם משפחתי כמובן שלא ידעתי לאן. רק בדיעבד הבנתי כי נשלחו למחנה ההשמדה בלז'ץ. משום כך, קיננה בי התקווה כי אראה את אמי ואחותי שוב. נותרתי בגטו עם עוד כמה מאות צעירים, בתנאים לא קלים, על מנת לפנות את הגטו מכל הציוד שהותירו היהודים. לאחר כחודשיים עצרו אותנו והובאנו לכלא בנובי סונץ'. הייתי משוכנע שלאחר שביצענו את תפקידנו יוצאו אותנו להורג, אולם לגרמנים היו תוכניות אחרות, והובלנו לגטו טרנוב.

כך, לבדי בעולם, למדתי לשרוד גם בגטו הזה, תוך סיכון חיים, בניסיון למצוא עוד מזון ושוב במסגרת מסחר מול הפולנים מחוץ לגטו. כשנתפסתי באחת האקציות של הגטו, היכה בי שוב חוסר הוודאות, אך במקום מוות חיכה לנו מחנה עבודה נוסף, הפעם ב-שבניה.

הגרמנים במחנה לא השאירו שום ספק בנוגע ליחסם לחמשת אלפים היהודים - גברים, נשים וילדים שאיישו את המחנה ונאלצו לחיות בהוצאות להורג ולחיות בצל טרור יומיומי גם שם.

(המשך בעמוד הבא)

"ימי קיץ. מסע חייו של יעקב נודלמן" (המשך)

משם הדרך לאושוויץ הייתה קצרה. משלוח של למעלה מ-4,000 אנשים הגיע למחנה ב-6 נובמבר 1943, מהם למעלה מ-2,800 נשלחו ישר למשרפות, והאחרים, ואני בתוכם, הורצו יחפים מהרציף למחנה בירקנאו, שם קיבלתי מספר אסיר 161481. מרגע זה נמחקה זהותי.

לאחר חודש, בו שהיתי בתנאים נוראיים בקרנטינה של בירקנאו, התנדבתי לקבוצה שנקראה למחנה יאבישוביץ, בו עבדו האסירים במכרה פחם עצום. למעלה משנה הייתי במחנה הזה, בעבודה רצופה מתחת לאדמה וחזרה למחנה לאחר משמרות ארוכות. חזרנו למחנה שחורים מפחם, ושם היינו חשופים להמשך ההתעללויות, וכמובן לרעב שלווה אותנו לאורך כל הדרך.

במהלך העבודה הקשה נפצעתי פעמיים ונאלצתי לטפל בפצעים באופן עצמאי - אצבע שבורה ופצע חמור ברגלי. הטבע סייע לי, כאשר בפותחי את הפצע ברגל לאחר גירוד עז, גילתי רימות הולכות בתוכו. המראה הגעיל אותי מאוד, אבל בדיעבד התברר שהרימות הצילו את רגלי מנמק משום שניקו את המוגלה.

באחד הימים, בהיותי במכרה, התרשלתי בתפקידי והאחראי הגרמני הבחין בכך. מעבר למכות שחטפתי באותו רגע, הבנתי שהעונש האמיתי ימתין לי בשווייץ מן המחנה. כשהגענו למחנה ליווה אותי הקאפו למשרדו של הרשם. כאן כבר הבנתי שבמקרה הטוב אקבל מלקות ובמקרה הרע אופיע בפני חברי למחנה על עמוד התליה. לא יכולתי לצפות את מה שאירע לי בפועל. הקאפו ואני הסרנו את כובענו בכניסה למשרד בו ישב הרשם. הוא לא היה ממש לבד כי לידו רבץ כלב

זאב ענק שלשונו השתלשלה מפיו ומבטו הופנה לעברי. הקאפו סיפר לרשם על מעלליי, הסתובב ויצא. נותרתי לבד עם הרשם והכלב. בשלב הזה לא ידעתי ממה לחשוש יותר מהכלב או מהבלתי נודע. ציפיתי להוראה לשכב על הכיסא או לחילופין להמתין לכדור שיפלא את ראשי. במקום זאת הוא אמר: "תקשיב טוב. תפסת אותי במצב רוח טוב היום. אני מתכוון לחבוט בכיסא עם חגורה, כשאתה עומד לידי וצורח בקולי קולות. אחר כך תפסיל מכנסייך וצא בריצה מהמשרד". כך היה. הוא היכה על הכיסא בחוזקה ואני עמדתי וצרחתי. כנראה צרחתי מאושר יותר מאשר מאימה, אבל לאחר שסיים הוא בעט בעכוזי וסילק אותי מהמשרד. לא יודע ממה ברחתי יותר מהר, מחשש שהמפקד לא יתחרט או מהעובדה שלא אהיה עם הכלב באותו חדר.

בינואר 1945, כשהצבא האדום התקרב למחנה, פינו אותנו והחל עבורי פרק נוסף - צעדת המוות. במהלך הצעידה בשלג ובקור עז, עייף ורעב, החלטתי שדי לי. אשכב בשלג ואמתין ליריה שתפלא את ראשי. אבל אז נזכרתי באמי והחלטתי כי אני חייב לפגוש אותה שוב. קמתי והמשכתי לצעוד. במהלך החודשים עד סיום המלחמה הספקתי להיות גם במחנה בוכנוולד ובמחנות נוספים. את מסע השואה הפרטי שלי סיימתי בטרזיינשטאט, בשוקלי קצת מעל 30 קילו.

בסיום המלחמה שבתי לקרקוב. העיר עמדה על תילה וידעתי לאן אני פוסע - בחזרה הביתה. קיוויתי שאמי תפתח את הדלת, תחבק אותי יחד עם אחיותיי, אבי ישוב מהעבודה, יחבק וינשק ויאמר כיצד בגרתי וגדלתי. שום דבר מזה לא קרה. בדירת משפחתי גרה משפחה פולנית והאישה סילקה אותי מעל פניה.

שוב הייתי בודד. פגשתי בחבר ילדות פולני, ולאדיסלב, שהפך במהלך המלחמה לפושע קטן, והוא הזמין אותי להצטרף לחבורתו כדי לבצע שוד. כמובן שהסכמתי. נדברנו להיפגש מספר ימים לאחר מכן, אולם במהלכם אירע לי נס - הצטרפתי לגרעין של השומר הצעיר בקרקוב. לפני השוד חזרתי לחבורה ובפי הבשורה שאיני מצטרף אליהם. בעודם מופתעים אמרתי להם "זוכרים שבבית ספר אמרתם לי

שיהודים צריכים ללכת לפלשתינה? לשם אני הולך". מקרקוב דרך אוסטריה ואיטליה, כשאני משמש אחר מנערי תנועת "הבריחה", הגענו למרסיי ומשם באוניה 'לטרון' לישראל - גירוש לקפריסין - ואחר כך לעתלית. כך מצאתי עצמי סוף סוף בארץ ישראל.

ההפתעה שציפתה לי כאן הייתה מעבר לדמיוני. באמצעות קרוב משפחה מנובי סונץ' נודע לבת דודתי שהתגוררה בתל אביב שאני בארץ. יום אחד מודיעים לי בעתלית כי אחותי בשער. לא האמנתי והייתי בטוח שבת דודתי בשער. לא כך היה - פלה אחותי המתונה לי. ביכינו את גורל משפחתנו, אך זכיתי באחות.

לאחר השתתפות בהגנה על קיבוץ נגבה במלחמת העצמאות, והקמת קיבוץ מגידו, מצאתי עצמי במשטרת ישראל בירושלים בשנות החמישים. בפינה ציפתה לי אהבת חיי - רעייתי שוש, שעלתה מטורקיה עם משפחתה. ביחד הקמנו משפחה בת שלושה ילדים.

הייתי ממקימי משמר הגבול ושירתתי במשטרת ישראל, ממנה פרשתי בשנות השמונים כקצין בכיר. לפולין חזרתי ב-2011. ביקרתי בביתי בקרקוב. התרגשות רב אחזה בי אך ברדתי לרחוב אמרתי למשפחתי: "ביקרתי בביתי וכעת אני רוצה לחזור לבית האמיתי שלי - בישראל".

לאחר המלחמה הבטחתי לעצמי כי לעולם לא אתחתן, לא אביא ילדים ולא יהיה אוכל בעולם שישביע אותי. כעת כשאני מביט לאחור אני שמח שלא עמדתי בשלוש ההחלטות הללו. עמלי העיקרי בחיי היא משפחתי, שהלכה והתרחבה, ובעיקר רעייתי, העומדת לצדי ותומכת בי ושהיא באמת הפיצוי האמיתי לסבל שעברתי. נקמה בגרמנים על מה שעוללו להוריי לאחיותיי ולי לא אוכל למצוא, כי איני יכול לחשוב על סוג נקמה שיכול להתאים לכאלו מעשים, אבל אני חושב לעיתים על כך שהעובדה ששרדתי והמשכתי בחיי, הקמתי אחרי צאצאים ונותרתי אדם זו נקמתי הטובה ביותר.

נכתב בגוף ראשון על ידי אלי, בנו של יעקב, והתפרסם בספר בשם 'ימי קיץ' - מסע חייו של יעקב נודלמן. יעקב ציין בינואר השנה את יום הולדתו ה-95. לפרטים: av.nud123@gmail.com

"המגלה עמוקות"

בית כנסת "מגלה עמוקות" 1889, משמאל בית הכנסת ה"ישן"

קיצוניות גילו הם רק בתחום אחד - בהתנגדות לכל שינוי בנהגי התפילה ברוח החסידים.

מימין לארון הקודש, ליד שולחן ארוך, ישבו זקני המתפללים, כסופי זקן, חובשי שטריימלים ולבושי קפוטות של משי שחור; אלה היו היהודים השמרנים, שהיו באים לתפילה כמעט יום-יום.

משמאלו של הארון, ליד שולחן ארוך, ישבו הזקנים "המתמשכלים". הללו, כבר מגולחי פנים, חובשי צילינדרים שחורים ונוצצים במישיים או מגבעות "אבטיח" קשות, גם הם לובשי בגדים שחורים אך קצרים, באופנת אירופה. הללו באו לתפילה רק בלילות שבת, בימי שבת ובחגים. בניהם, שהיו רופאים, עורכי דין, פקידים וכד'; רובם היו באים לתפילה רק בחגים.

ליד השולחנות האחוריים ישבו בני גילים שונים, רובם צעירים מגולחי פנים, לבושים בבגדים שונים. ליד שולחן "המתמשכלים" היו משוחחים לא רק בשעת ההפסקות בתפילה.

פה אהבתי לשבת בקצה השולחן, כשהתפנה המקום, ולהאזין לשיחות. ברור, שנושאי השיחות סבבו ברובם על מחלות, על סוחרים פושטי רגל ועל מצליחים במסחר, לפעמים סיפורי אגדות מקרקוב היהודית שמלפני עשרות או אפילו מאות שנים, סיפורים על קריירות של צעירים שונים בתוך החברה הגוית ועל מומרים [...].

בבית המדרש של ה"מגלה עמוקות" התפללו אנשי תורה ויהודים פשוטים, בני משפחות לנדא, הורביץ, שפירא, רקובר - שמות שנרשמו בתולדות הקהילה היהודית בקרקוב. לא היתה מחיצה בין עשירים לעניים, בין סוחרים לבעלי מלאכה, כולם חונכו וגדלו באותו בית המדרש, וכולם דיברו זה לזה בלשון נוכח. אך הצעירים היו פונים לזקנים בלשון: "אתם" או "רבי". קופות גמילות חסדים שבבית המדרש היו מגישות לנצרכים מענקים או עזרה כספית - הלוואות [...].

שיחות וסיפורים התנהלו בימי שבת על יד שולחן המתמשכלים, בשעת הפסקות בין התפילות וגם בשעת התפילות או בשעת מכירת ה"עליות" לתורה. לפעמים בשבתות אחרי התפילה הושמעו שם מעין שיחות-הצאות [...].

אחד מבתי התפילה בקז'ימייז' היה ה"מגלה עמוקות" או כפי המכונה "על הגבעה" ("אויף דעם בערגלי"). בית התפילה נבנה ברחוב שרוקה סמוך לפינה הצפון-מזרחית של בית הכנסת הישן, על ידי משה יעקובוביץ לכבוד חתנו הרב נתן נטע שפירא, מחבר הספר "מגלה עמוקות".

ככל הנראה, נבנה הבית בסוף המאה ה-16 או בתחילת המאה ה-17, חלק אחד שימש כבית המשפחה וחלקו האחר היה מקווה טהרה ובית כנסת ששימש את הרב נתן נטע שפירא, ואמרו שבחלונותיו לא כבה האור מעולם. הכינוי "על הגבעה" ניתן לבית הכנסת "מגלה עמוקות" בשל העובדה שהיה גבוה יותר מבית הכנסת הישן, שנבנה נמוך יותר ממפלס הרחוב.

בשנת 1941 נהרס הבניין עד היסוד על ידי הפולנים, שהאמינו כי לפני גירושם לגטו הטמינו היהודים אוצרות בקירותיו העבים.

משפחת בוסאק התפללה בבית מדרש זה, ומאיר בוסאק מזכיר את המקום בספרו "בין צללי עיר", ובין היתר הוא מתאר כך את המבנה:

"פעמים רבות הזכרתי את בית המדרש שלנו, ע"ש ה"מגלה עמוקות". כתלי הבניין היו עבים כשל מיבצר. אמרו, שבמרתפי הבניין היה מקווה, בו נהג ר' נתן נטע לטבול. מדרגות הוליכו אל הפלוש וממנו לאולם הגדול, שקירותיו היו מכוסים מדפים עם רבבות ספרים. מנורות נחושת עתיקות היו תלויות מעל לשולחנות ולספסלים הארוכים, עבי הקרשים.

באמצע האולם עמדה, מול ארון הקודש, במה גדולה וגבוהה, רבועה, לקריאה מספרי התורה. עשרות ספרי תורה עתיקים וחדשים היו בארון, וכל אחד מהם לבוש בחלוק של קטיפה צבעונית, שעליה רקום בריקמה של זהב שמו של הנדבן, על ספרי התורה תלוים היו טסים של כסף ועל אחד מהם ראיתי שני שקלים מימי ברכוכבא. אילו ידעו שקלים אלה לספר על דרכם במשך 1,800 השנים...

לא היה כיופי פרוכות הקטיפה, הברוקטים והמשי, שכיסו את פני ארון הקודש - תכלת בהירה כשמים ותכלת כהה כלילה ועליה כוכבים בזהב, אודם כשקיעה וכסף, משי זוהר בלובנו ורקמות אריות ונשרים מצידי כתרי תורה בזהב או שני לוחות הברית.

על פרוכת אחת של ברוקאט - עלים באדום-סגול על רקע ורדרד-כספי. סופר, שבדרכו לרוסיה התעכב נפוליון בוורשה והזמין, באמצעות אחד מאצילי המקום, אדירת מלכות. הואיל ונותר לחייט הרבה מהאריג, והאיש לפי מוצאו קרקובאי, שהתפלל בזמנו בבית המדרש של ה"מגלה עמוקות", מסר את היתרה להתקנת פרוכת ואותה תרם לבית המדרש שלנו. בימי סופר, שגבאי בית המדרש הביאו את הפרוכת לפני פליכס קופרה, מנהל המוזיאון הלאומי שבקרקוב, וזה אישר, שהברוקאט הוא מראשית המאה ה-19.

המתפללים בבית המדרש הזה היו אנשים ליברליים.

נפרדים מלולה לזר ז"ל

החודש נפרדנו מלולה לזר (לבית ורשבסקי), אמא, סבתא ודודה אהובה שנפטרה בשיבה טובה.

לולה לזר נולדה במשפחת ורשבסקי באפרחך 1922, לאסתר מלכה (לבית קאופמן) וישעיהו מנדל. היא היתה בת בכורה ל-6 אחיות ואח: רגינה; ארווין; השלישייה: חלינה, הינדה וגוסטה; וג'נט. המשפחה גרה בבית ברחוב זאבלוצ'ה 61 בקרקוב.

כילדה מבית דתי חונכה ב"בית יעקב", ובהיותה בת 17 כבשו הגרמנים את קרקוב.

לולה עברה את כל שנות המלחמה בצמידות לשתיים מאחיותיה רגינה וחלינה. בימי המלחמה נעקרו לגטו קרקוב ולמחנה העבודה פלשוב. לאחר מכן הועברו לאושוויץ שם קועקעו מספרים עוקבים על ידיהן של האחיות. מאושוויץ הועברו למחנה עבודה ליכטנבורדן באוסטריה, שם שוחררו.

סיפור משפחתם תועד בספר 'אנו

מאשימים' של לנה קיכלר-זילברמן בעדות 'סיפורה של מאניה' (אחותה הקטנה של לולה, ג'נט). ההורים והאחות הינדה נרצחו במלחמה.

בתום המלחמה נישאה לשלום חיים (לולק) לזר מקרקוב. לולק הגיע מבית ציוני (אביו של לולק ביקר שלוש פעמים בארץ ישראל טרם נספה באושוויץ לאחר שחזר ערב המלחמה לקרקוב).

ב-1950 הגיעו לישראל באוניית 'קוממיות', והתיישבו בחיפה, שם נולדו ילדיהם. לאחר מספר שנים עברו להתגורר בנתניה וקבעו שם את ביתם.

בנתניה הקימו יחד עם אחות בעלה, פנינה-פרלה ובעלה אהרון-ארק אבוש, את 'גלידה ניצה', מפעל ליצור וממכר של גלידה (כמו גם סופגניות בלתי נשכחות בחנוכה). החנות פעלה 45 שנים מ-1956 עד שנת 2001 (עד פטירתו של לולק). 'גלידה ניצה'

הייתה מפעל חיים והיותה נקודת ציון משמעותית בהווי של כל תושבי העיר דאז.

לולה הייתה דודה אהובה לעשרות אחיינים בישראל, בקנדה, בארה"ב ובברזיל.

לולה זכתה ל-2 ילדים, 4 נכדים ו-2 נינים.

יהי זכרה ברוך

תגלית היסטורית: ספר הזכרון מתלמידתה של מרת שרה שנירר

לאחר מכן הוסיפה דברי הדרכה קצרים ביידיש לאור פסוקים אלו, וכתבה (בתרגום): "שלושת הפסוקים האלו ילוו אותך לכל החיים, ואז תהיי מאושרת בכל זמני החיים".

הדברים נרשמו בחודש מנחם-אב שנת תר"ץ על ידי מרת שרה שנירר ע"ה בכפר 'ראבבאקא' שליד קראקא, שם התקיימו מחנות הנופש וקורסי ההשתלמות של בית יעקב, שאף הם כידוע היו מקור בלתי אכזב של אמונה ורוח עבור בנות בית יעקב, ותלמידות רבות יצאו משם הישר לערי השדה בכדי לפתוח סניפים נוספים של בית יעקב בכל רחבי פולין.

בשולי הדברים נציין כי רוב רובן של התלמידות שכתבו בספר הזכרון, הלכו לרוחה של מרת שרה שנירר ע"ה, אין כאן צעצועי לשון וחרוזים, אין כאן פתגמים ומשחקים, אלא מרבית הזכרונות שכתבו התלמידות לחברתן הם פסוקים ומאמרי חז"ל כמו: עבדו את ה' בשמחה, לפוס צערא אגרא, אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו. [...]

איננו יודעים מה עלה בגורלה של אותה תלמידה, ואם הצליחה לשרוד את השואה, בו עלו על המוקד רוב תלמידותיה של שרה שנירר, אך ספר הזכרון כשמו נשאר זכרון לדורות, ואף יותר מכך, יש בו מסר יהודי נוקב אותו כתבה שרה שנירר לתלמידה, ויש בו גם לימוד לכלל התלמידות המתחנכות לאור בית יעקב.

מתברר כי כמו שהיום מקובל בבתי הספר שבסוף שנת הלימודים של כיתה ח', התלמידות קונות לעצמן ספר זכרון, ומעבירות אותו בין המורות ובין התלמידות שיכתבו להם דברי זכרון, כך גם לפני כ-100 שנה, גם באותם הימים לתלמידות היה ספר זכרון, אם כי לא ברור לנו כיום אם זה היה קשור לסוף שנה או סתם לספר זכרון לתקופה, שכן בספר הזכרון המדובר ישנם דפים שנכתבו במשך כמה שנים, מתר"ץ עד תרצ"ה. [...]

בראש דבריה רשמה מרת שרה שנירר ע"ה באותיות גדולות את שלושת הפסוקים שהיו שגורים על לשונה תדיר, והיוו את תמצית משנתה החינוכית: עבדו את ה' בשמחה, שויתו ה' לנגדי תמיד, למנות ימינו כן הודע.

בעתון "המודיע" התפרסמה כתבה על מציאת ספר זכרונות של תלמידת 'בית יעקב' ששרד את השואה:

"שלושת הפסוקים האלו ילוו אותך לכל החיים, ואז תהיי מאושרת בכל זמני החיים", כתבה מרת שרה שנירר ע"ה בספר הזכרון אחר שכתבה את שלושת הפסוקים שהיו מלווים תמיד את שיחותיה.

פועלה של האשה הצדקת מרת שרה שנירר ע"ה לא צריך לעדות, הלא בכל עיר, בכל שכונה, מתנוסס לתפארה בית חינוך לבנות ישראל 'בית יעקב', וגם כאלה שבתחילת הדרך לא הבינו את גודל החשיבות של הקמת בתי חינוך לבנות ישראל, כיום כבר כולם ממשיכים בדרכה, ואל לא בשם 'בית יעקב' יהיה זה בשם אחר, אבל החינוך הוא אותו חינוך, הדרך היא אותה דרך, בית יעקב לכו ונלכה באור ה'. [...]

לקראת יום השנה לפטירתה, נחשפתי בימים האחרונים לשביב מרגש מפעילותה של אותה צדקת, מדובר בספר זכרון של תלמידת סמינר בית יעקב ע"ה בקראקא, ספר זכרון של תלמידה בשם מרים שלמדה בשנת תר"ץ באותו סמינר רב תהילה.

חנוך בורסלר, "המודיע" 1.3.2019 כ"ז אדר א' תשע"ט

ביקור תיכוניסטים מקרקוב בישראל

זאת הם הבינו כי לכולנו חלומות, ציפיות ותקוות דומים. הורי התלמידים, אף הם, קיבלו בברכה את השינוי החיובי שחל בילדיהם בעקבות המסע לישראל.

חלקה השני של התוכנית יהיה בקרקוב, כשהתלמידים הישראלים יבואו להתארח אצל חבריהם הפולנים, שמצפים כבר בקוצר רוח לביקור, כדי להראות להם את העיר העתיקה, לסייר בקרקוב ובזקופנה, ולהמשיך בבניית הגשרים.

ובנימה אישית, זכיתי לבקר שוב את גניה ונחום מנור, ניצולי שואה מקרקוב שגרים בבאר שבע, שאותם אני מבקר בכל שהות שלי בישראל. אנשים נפלאים, לבביים, וכשנחום אומר לי: 'אתה עושה דבר נפלא', הרי שאין מאושר ממני."

ישראל, ולאחר מכן בחברותא עם בני גילם הישראלים. הקבוצה ביקרה באתרים ההיסטוריים והמקומות העכשוויים, תוך שהם לומדים להכיר את ישראל כמדינה יהודית ושבח חיים גם ערבים (התלמידים ביקרו בבית ספר ערבי בנצרת), ונפגשו עם יוצאי פולין בישראל.

עוד לפני הנסיעה לישראל ביקרו התלמידים הקרקובאים בבתי הכנסת שברובע היהודי, למדו על החיים היהודיים המסורתיים שהיו בעיר, ועל המורכבות של החיים היהודיים לאחר "ההשכלה". בהכנות לנסיעה לא נפקדה גם הכנה על מדינת ישראל ותושביה. התלמידים למדו כאן על תרבות השונה מזו שלהם, ולמדו להעריך את המיגוון הגדול של דעות ומחשבות. יחד עם

אדם מושיאל Adam Musial, מורה בתיכון בקרקוב, ביקר בישראל, במהלך חודש פברואר, עם תלמידיו מהתיכון הקהילתי III Społeczne Liceum Ogólnokształcące.

על ביקורם בארץ הוא כותב לנו:

"בדרך כלל תחושת הסיפוק, כשכר על מאמציו החינוכיים של המורה, מגיעה מאוחר, אם בכלל, אך לפעמים אתה בר מזל ומקבל את 'הפרס' מיד, במקום. הביקור שלנו בישראל, במסגרת תוכנית חילופי נוער פולני-ישראלי, היא הדוגמא לשכר מיידי.

השהייה יחד עם התלמידים, תוך שהם מתענגים על ההנאות הפשוטות של חומס ופלאפל בשוק הכרמל הצבעוני, כשהם מוקמים מיופיה של ירושלים העתיקה והחדשה, ומהאטרקציות של תל אביב המודרנית, ומעל הכל מבליים זמן ביחד עם החברים הישראלים שארחו אותם – כל אלה הם תחושת שכר למורה.

שלושה עשר תלמידי תיכון ושני מורים מבית ספר התיכון שבלב קרקוב, ברחוב סטרדום שבין העיר העתיקה לבין הרובע היהודי בקז'ימייז', שהו שבוע ימים בישראל, כחלק מתוכנית חילופי נוער ישראל-פולין המאורגנת על ידי "ר שמוליק להר במסגרת פרוייקט I&EYE (Israeli & European Youth Exchange).

התלמידים מפולין התארחו ולנו בבתי תלמידים מבתי הספר "אורט" ו-"קציר" בחולון, כשאת חלקו של היום הם הקדישו לסיורים ברחבי

תלמידי תיכון בקרקוב ומוריהם בסיור בירושלים ליד הכותל המערבי

תור הזהב של יהודי קז'ימייז'

בסוף המאה ה-17 הוחמר שוב מצבם של יהודי קרקוב הן בשל אי היציבות הפוליטית, הן בשל מגפה שגבתה מאות קורבנות והן בשל החרפת מאבק הנוצרים ביהודים. כמו כן נחלש כוחם של הקהילה היהודית ושל המסד הדתי משום שרבתה בהם השחיתות.

בסוף המאה ה-18 איבדה פולין את עצמאותה וחולקה בין שלוש המעצמות האזוריות: רוסיה, פרוסיה, והקיסרות האוסטרו-הונגרית. חרף מאבקם של הפולנים, אליהם הצטרפו עשרות יהודים, סופחה קרקוב לקיסרות האוסטרו-הונגרית. הקיסרות הביאה תהליכי מודרניזציה וגרמניזציה לתושבי קרקוב. השפעת העולם המערבי גברה.

המאה ה-16 נחשבת לתור הזהב ליהודי קז'ימייז', ולתקופת זוהר בהיסטוריה הכללית של פולין ובקורותיה של קרקוב בירתה. קרקוב הייתה למרכז תורה ותרבות יהודית לכל קהילות ישראל. הקהילה היהודית בעיר זכתה לשגשוג כלכלי, הוקמו בה בתי כנסת, ישיבות ומוסדות ציבור אחרים, והיא הייתה מוקד משיכה לתלמידי חכמים רבים (למשל, רבי משה איסרליש, מגדולי הפוסקים). הקהילה היהודית בקרקוב זכתה לאוטונומיה כמעט מוחלטת בניהול חייה הפנימיים, והיא שתיווכה בין הציבור היהודי לבין השלטונות. מרבית יהודי קרקוב עסקו במסחר ובבנקאות, ופרסו את עסקיהם מעבר לגבולות קז'ימייז' – אל קרקוב.

ראשי הקהילה היהודית על פי המדריך לשנת 1932

בספר הכתובות של קרקוב והמחוז משנת 1932, עמודים 46-47, יש רישום של ראשי הקהילה היהודית בקרקוב ובפודגוז'ה ואלה הם:

נשיאות וחברי ועד הקהילה

בקרקוב:

נשיא: ד"ר רפאל לנדאו;
חברי הוועד: משה דויטשער; חיים פרייליך; יעקב ס. גולדשמיד; ד"ר חיים הילפשטיין; הרב יוסף נחמיה קורניצר; דוד לנדאו; ברנרד ליינקראס; ד"ר אליאש מרקוס; שעה ניומן; ד"ר נתן אוברלנדר; משה וולף; ד"ר יהודה צימרמן.

נשיאות וחברי ועדה מייצעת:

נשיא: לאון פישלוביץ;
סגן נשיא: פייבל סטמפל;
חברים: ישראל אברהמר; בייירש אברמסון; זיגמונט אלכסנדרוביץ;
סלומון בסטר; יעקב אינטרכט; אינג' דוד פלדמן; חיים פרייליך; משה גולדפרב; יעקב הירש; אפרים הורוביץ; מנחם יששכר קליגר; ד"ר איזידור לנדאו; מקס לאוטרוד; אברהם נוסבאום; חיים אורנשטיין; ד"ר הנריק שרייבר; ד"ר איגנצי שורצברט; אשר שפירא; שמואל שפירא; הירש שטרנברג; ברל ויינברג; יואכים וולף.

ועד הרבנים:

הרב הראשי: הרב יוסף נ. קורניצר, רחוב אוז'סקובה 10;
רבנים: מ. בלייכר, נובה 4; נץ שרייבר, אוז'סקובה 6; משה

רפפורט, מייזלסה 4; ה.מ. שפירא, ואוויינצה 7; יהודה לוי, דיטלה 9; ח. טייטלבוים, סבסטיינה 16; שבס רפפורט, דיטלה 63; נחום ווכברג, שרוקה 34. ממלא מקום: יוסף מאיר, אסטרי 3.

חברי ועד הקהילה היהודית

בפודגוז'ה,

רחוב יוזפינסקה 5, טלפון 157-91
נשיא: ד"ר אדוורד פרבר, רחוב רנקבקה 3;
סגן נשיא: שמואל דונקלבוים, רחוב יוזפינסקה 1;
מזכיר: ד"ר יעקב ווסרלאוף;

חברי ועד: הרב שמחה פרנקל, יוזפינסקה 3; שמואל שטרן, קלבריסקה 14; יוסף צוקר, לבובסקה 1; יוסף הקר, ככר זגודי 2; יוסף גרטנברג, לבובסקה 13; ד"ר אברהם לאוב, הככר הראשית 13.

ועד הרבנים: הרב שמחה פרנקל, יוזפינסקה 3; הרב אוזיאש פייבל, לבובסקה 10; הרב שאול אטינגר, קלבריסקה 12; הרב שמעון אלטר פרנקל, סקבינה.

תודה לשלום לוי על המידע

Gmina wyznaniowa izralicka w Krakowie.

Biura otwarte codziennie od godz. 9-tej do 14-tej z wyjątkiem sobót i świąt. — Tel. 103-07 i 117-10.

Prezjdum i Calonkowie Zarząd:

Prezydent: Dr. Landau Rafal.
Calonkowie: Deutscher Mojżesz, Freilich Chaim ml., Goldschmied Jakób S., Dr. Hilfstein Chaim, Kornitzer Józef Nachejmje nadrabim, Landau Dawid, Leinkram Bernard, Dr. Markus Eljasz, Neumann Szyja, Dr. Oberlaender Natan, Wolf Mojżesz, Dr. Zimmermann Juda.

Prezjdum i Calonkowie Rady:

Prezydent: Dr. Fischlowitz Leon.
Wiceprezydent: Stempel Feiweil.
Calonkowie: Abrahamer Izrael, Abramson Berisch Enoch, Aleksanrowicz Zygmunt, Bester Salomon, Eintracht Jakób, Inz. Feldmann Dawid, Freilich

Chaim st., Goldfarb Mojżesz, Hirsch Jakób, Horowitz Efraim, Klieger Meschulem Jesocher, Dr. Landau Izidor, Lautervach Maks, Nussbaum Abraham, Ohrenstein Chaim, Dr. Schreiber Henryk, Dr. Schwarzabrt Ignacy, Spira Ascher, Spira Samuel, Sternberg Hirsch, Weinberg Berl, Wolf Joachim.

Rablnat Gminy Izralickiej w Krakowie:

Naczelny Rabin: Józef N. Kornitzer, Orzeszkowej 10, tel. 108-94.

Asesorowie rablnatn: Bleicher M., Nowa 4, tel. 128-64; Schenier N., Orzeszkowej 6; Rapaport Mojżesz, Rabina Meiselsa 4; Spira H. M., Wawrzyńska 7, tel. 131-88; Lewin Juda, Dietlowska 9; Teitelbaum Ch., Sebastjana 16; Rapaport Schabse, Dietla 63; Wachsberg Nachum, Szeroka 34.

Zastepca asesora: Majer Józef, Estery 3.

Gmina wyznaniowa izralicka w Dz. XXII. (Podgórze).

Józefińska 5, tel. 157-91.

Prezes: Dr. Fether Edward, Rękawka 3.

Zastepca Prezesa: Dunkelblum Samuel, Józefińska 1.
Calonkowie: Rabin Simche Fränkel, Józefińska 3; Stern Samuel, Kalwaryjska 14; Zucker Józef, ul. Lwowska 1; Hecker Józef, Plac Zgody 2; Gartenberg Józef, Lwowska 13; Dr. Laub Abraham, Rynek Gł. 13.

Sekretarz: Dr. Wasserlauf Jakób.

Rablnat Gminy Izrael. Dz. XXII. (Podgórze).

Rabin Simche Fränkel, Józefińska 3, tel. 123-34.
Rabin Ozjasz Feiweil, Lwowska 10, tel. 161-43.
Asesor Rabin Saul Ettinger, Kalwaryjska 12.
Asesor Szymon Alter Fränkel, Skawina.

הקהילה הדתית היהודית בקרקוב היום

הקהילה הדתית היהודית הנוכחית בקרקוב הוקמה בשנת 1993, כהמשך לפעילותה של הקהילה שהייתה קיימת בשנים 1946-1993. הקהילה של קרקוב חברה באיגוד הקהילות היהודיות בפולין, ותחום פעולתה הוא כל שטח דרום-מזרח פולין. משרדי הקהילה שוכנים בצמוד לבית הכנסת "קופה" ברחוב מיזדובה 27, לשם עברו המשרדים לפני כשלוש שנים, מהמשרדים ברחוב סקבינסקה 2. מספר החברים בקהילה הוא כ-100.

באחריותה של הקהילה מספר בתי כנסת פעילים בקרקוב: בית כנסת הרמ"א, בית הכנסת אייזיק, הטמפל ו"קופה", בשני הראשונים מתקיימות תפילות בשבתות ובחגים. גם בתי הכנסת "הישן", "הגבוה", "פופר", המזרחי, דייכס ומבנים ששימשו את הקהילה כמו חברה תהילים, המקווה ועוד, נמצאים בבעלות הקהילה היהודית של קרקוב, יחד עם בתי הכנסת ב-בובוב, צ'רני דוניץ', גריבוב וסלומניקי.

שני בתי הקברות שבקרקוב, הרמ"א וה"חדש" ברחוב מיזדובה, ובתי עלמין יהודיים נוספים ב-בוכניה, גורליצה, קריניצה, נובי טרג, טרנוב, נובי סונץ, לבובבה וזקופנה הם הושבו לבעלות הקהילה הקרקובאית.

יושב ראש הקהילה היהודית, החל משנת 1997, הוא מר תדיאוש יעקובוביץ, ולפניו כיהן בתפקיד, בשנים 1993-1997, צ'סלב יעקובוביץ.

ספרים, רבותי, ספרים

זה היה בית הספר העברי בקרקוב - קורות וזכרונות, ארגון יוצאי קרקוב בישראל וארגון חניכי הגימנסיה העברית בקרקוב, תל-אביב, 1989 (עברית ופולנית)

תוכן העניינים:

בית הספר העברי ע"ש הד"ר חיים הילפשטיין / מאיר בוסאק;

הרב ד"ר יהושע טהון / אריה באומינגר;

ד"ר חיים הילפשטיין / מאיר בוסאק;

בנציון בנשלום (כ"ץ) ז"ל / בנימין הרשב (הרושובסקי);

עם בנציון רפפורט / בנציון בנשלום;

יוליוס פלדהורן / מאיר בוסאק;

לדמותו של שמשון דרגנר / רבקה קופר;

המחזור הראשון - דברים בחגיגת היובל של בית הספר / שמריהו גלילי;

היה היתה תזמורת / צבי נתן;

הסתדרות "הצופה" - קווים לדמותה / מיכאל מיכאל;

ימיו האחרונים של בית הספר / מרים עקביא;

שושנה ליעקב / נתן גרוס;

כה לחי, פודבז'ייה / גוסטבה שטנדיג-לינדברג;

מת ליאופולד קוזלובסקי, הכליזמר האחרון

כרבע מאה היה המנהל המוסיקלי והמנצח הראשי של תזמורת שהקים בצבא הפולני, שבו התקדם עד דרגת קולונל. ב-1968 נושל מתפקידו בידי הממשל הקומוניסטי. אחר כך עבד כמנהל מוסיקלי של

"המוסיקה הצילה את החיים שלי" אמר המוסיקאי היהודי ליאופולד קוזלובסקי בראיון ל"הארץ" ב-2012. "הייתי במחנה, בגטו וביער. המוסיקה נתנה לי כוח. היטלר השמיד את היהדות, אבל לא את המוסיקה. היא חיה לנצח".

קוזלובסקי אהב את הכינוי "הכליזמר האחרון של גליציה", שדבק בו בפולין "אני הכליזמר האחרון שנשאר אמיתי ועם נשמה יהודית", הסביר. "האחרים הם חדשים, עם אקורדים והרמוניה אחרים. הם מתיימרים להיות כליזמרים, אבל עושים מוזיקה מודרנית". "מוסיקה יהודית אמיתית היא לא מנגינה, אלא סיפור. הסיפור של מה שבלב", הסביר.

עיירתו, שטעטל טיפוסית, נכבשה על ידי רוסיה ב-1939, ובקיץ 1941 נכנסו הגרמנים בשעריה. קוזלובסקי, אביו ואחיו ברחו. הם הגיעו עד פאתי קייב והתחבאו בבית קברות. לילה אחד זיהו אותם הגרמנים. "אבא שלי ביקש מהם רשות לנגן משהו לפני שיהרגו אותנו. לאט לאט ראית איך הרובה שלהם יורד למטה. הגרמנים לא יכלו לירות בזמן המוסיקה", סיפר. בהמשך שבו לפרמישלאן. בסוף 1941 הורה הגסטאפו לכל היהודים המבוגרים להיאסף בכיכר. "אבי הלך יחד עם עוד 360 יהודים. הובילו אותם ליער וירו בכולם", סיפר. אמו של קוזלובסקי נרצחה זמן מה לאחר מכן.

בין קיץ 1943 לחורף 1944 קוזלובסקי ואחיו הצטרפו לפרטיזנים והסתתרו ביערות. בהמשך נרצח גם אחיו, בידי אוקראינים. קוזלובסקי המשיך לנגן חרף הטרדיה. הוא שהה בכמה מחנות עבודה באזור לבוב. בקורביצה נתן לקצין נאצי שיעורים בנגינה באקורדיון בתמורה למזון. ביאקטורוב אילצו אותו הנאצים לחבר מנגינה, "טנגו מוות", ולנגן אותה בעת שיהודים הובלו אל מותם. גם ביערות הוא ניגן, כפרטיזן. "נשאתי אקורדיון לצד הרובה", אמר.

בהמשך הצטרף לארמיה קריובה, המחתרת הפולנית, ולאחר מכן לצבא פולין, והשתתף בשחרור ברלין. אחרי המלחמה התיישב בקרקוב, שם למד מוסיקה. במשך

התיאטרון היהודי בוורשה, ניהל תזמורת צוענית, היה מנצח תזמורות, פסנתרן ומלחין, וכתב מוסיקה לסרטים ולמחזות, בהם "רשימת שינדלר". בסרט זה גם שיחק.

עם השנים נהפך לסמל לתחיית התרבות היהודית בפולין, ולנושא הדגל של שימור מוסיקת הכליזמרים גם לאחר שפולין התרוקנה מיהודיה. "אני מרגיש כאן טוב מאוד. אני מפורסם, כולם יודעים מי זה ליאופולד קוזלובסקי - מהנשיא ועד לתינוק. יש לי הכל, יותר מלגויים", אמר. עוד הוסיף: "באדמה הזו שוכבים אבי, אמי, אחי - כל המשפחה שלי. אני לא יכול לעזוב אותם."

את חברי הלהקה שלו לימד לשיר ביידיש. "הם לא יהודים, אבל יש להם יהדות בלב", אמר. את תלמידיו לימד להרחיק את ספרי התווים ולקרוב את כלי הנגינה. "התווים במוסיקה יהודית הם בלב. הוא יאמר להם איך לנגן", הסביר. "אין פרופסור בעולם שיכול ללמד אותך להיות כליזמר. כליזמר צריך להיוולד כך. הוא צריך ללמוד את זה בבטן אמו, להיוון מתחושת הכליזמרות", הוסיף בראיון לסרט "הכליזמר האחרון". "המוסיקה היא הנקמה שלי. היא חיי", אמר.

הוא נפטר החודש בגיל מאה, הותיר בת ונקבר בבית הקברות היהודי ה"חדש" ברחוב מיודובה בקרקוב.

עופר אדרת "הארץ" 29.3.2019